

Professori Kari Hokkanen

Suomi Euroopassa – onnekaana onnelliseksi

Esitelmä Pohjantähti-opiston seminaarissa Kemi 10.7.2021

Hyvät kuulijat!

Isäntämme antoi minulle esitelmän teemaksi ”Suomi Euroopassa”. Aika avara ja arvoituksellinenkin aihe.

Suomi on tietenkin Euroopassa. Silti sanotaan, että lähdetään Eurooppaan tai opetellaan Euroopan tavoille. Lähtökohtaisesti Eurooppaa pidetään parempana, edistyneempänä ja edistyksellisempänä. ”Ikkunat auki Eurooppaan!” kuuluttivat 20-luvun Tulenkantajat. Kun väittelimme 90-luvulla Suomen liittymisestä Euroopan Yhteisöihin, josta tuli sitten unioni, puhuttiin liittymisestä Eurooppaan.

Suomalaisia kiinnostaa, ajattelevatko ”eurooppalaiset” Suomen olevan jossakin muualla kuin Euroopassa. ”Kylmä, kaukana ja kommunistinen”, oli brittien käsitys Suomesta ja heillä, jotka olivat Suomessa käyneet, lisättiin ”kallis”, Lasse Lehtisen mukaan vielä 1990-luvulla.

Kaukana Euroopan keskuksista Suomi ainakin on ollut läpi historiansa, melko tuntemattomassa Pohjolassa jäätyvien merten takana. Mutta yhtä kaikki, kehitykseen täällä ovat aina eniten vaikuttaneet tapahtumat siellä, keskellä Eurooppaa.

Tarkoitukseni on osoittaa, kuinka riippuvainen Suomi on ollut siitä, mitä Euroopassa on tapahtunut. Kun kouluissa Suomen historia on totuttu opettamaan erikseen ja yliopistossakin Suomen ja ”yleinen” eli kaikkien muiden maiden historia ovat eri oppiaineita, monen historiakuva vääristyy liian Suomi-keskeiseksi. Se, millainen Suomi on ja mitä sille on tapahtunut, on määrätynyt kuitenkin enemmän Euroopassa kuin Suomessa, vaikka ei tietenkään omaakaan toimintaa pidä mitätöidä. Kun olemme jonkun kansainvälisen selvityksen mukaan maailman onnellisin kansa, niin mikäli se on totta, se selittyy monista onnekaista kehityskuluista, tapahtumista ja ratkaisuista kaukana Suomesta. Että Suomesta on voinut tulla onnellinen, sen on ollut oltava myös onnekas.

Minusta onnellisuuden edellytyksinä on se, että suomalaiset elävät länsieurooppalais-pohjoismaisessa hyvinvointiyhteiskunnassa ja demokratiassa, aika turvallisesti. Että niin on, on tarvittu lukuisia ratkaisuja, jotka ovat johdattaneet tätä olotilaa kohti, sekä omia että varsinkin vieraiden. Vaihtoehtoja olisi ollut, sekä sellaisia, joihin suomalaisilla on ollut vaikutusta enemmän tai vähemmän että sellaisia, joihin meillä ei ole ollut osaa eikä arpaa.

Ainakin seuraavat asiat ovat olleet Suomelle onneksi: että syntyi *eurooppalainen* kulttuuri, että se *ei tuhoutunut* 400-luvulla ennen ajanlaskumme alkua eikä 400-luvulla jälkeen ajanlaskumme alun, vaikka jakautuikin kahtia ja toinen puolikas joutui sulattamaan uudenlaisen ihmis- ja kulttuuriaineksen itseensä ”länsieurooppalaiseksi”, joka sitten 700-luvulla kykeni *torjumaan* etelästä uhanneen *islamin* ja noin vuoden 1000 tienoilla kykeni *laajenemaan pohjoiseen*, ensin

Skandinaviaan ja sitten Itämeren alueelle. Onneksi oli, että kilpailun itäisen eurooppalaisuuden kanssa voitti 1300-luvulle tultaessa Ruotsi eikä Novgorod. Siksi Suomesta tuli *pohjoismaa*. Sekin oli tärkeää, että muiden Itämeren itärannikon maiden lailla Suomesta ei tullut Saksan valtapiiriin kuuluvaa keskieurooppalais-feodaalista maata sekä että 1500-luvun murroksessa Suomi jäi osaksi *luterilaista* pohjolaa eikä katolista Puolaa, että pohjoismainen yhteiskunta oli niin lujasti Suomeen juurtunut, että joutuminen sadaksi vuodeksi eurooppalaisuuden itäistä traditiota edustaneen suurvallan yhteyteen ei sitä muuttanut, vaan päinvastoin Suomi kykeni kehittymään *itsenäistymiskelpoiseksi*. Kaksoisannonpotku oli I maailmansota, kun ensin Venäjä ja sitten Saksa kärsivät tappion ja Suomesta tuli *itsenäinen tasavalta*, jonka *demokratia kesti* ja joka sen ansiosta selvisi *itsenäisenä II maailmansodan* paljolti Suomesta riippumattomissa käänteissä ja lopuksi selviytyi kylmän sodan läpi pohjoismaisena demokratiana Neuvostoliiton sotilaallisessa valtapiirissä. Sen jälkeenkin on selvitty, nyt Euroopan unionin jäsenenä, olipa jäsenyys onneksi tai ei, niin ainakin taatusti *eurooppalaisina Euroopassa*".

Aloitin kaukaa myyttisestä hämärästä ja koetan selvittää, mikä on se Eurooppa, jonka osa Suomi on.

I.

Maanosamme nimi tulee foinikialaisesta prinsessa Europasta, johon Olympoon sukupuolisesti kyltymätön pääjumala Zeus ihastui. Prinsessa paimensi isänsä karjalaumaa. Zeus muutti itsensä valkoiseksi häräksi. Europa kapusi sen selkään, sitten Zeus-härkä porhalsi Välimeren ja ui Kreetalle, otti taas oman ihmisenkaltaisen muotonsa, eli muutaman vuoden yhteiselämää Europan kanssa, joka sai kolme poikaa. Yhden nimi oli Minos. Kreetalle syntynyttä minolaista kulttuuria pidetään vanhimpana eurooppalaisena.

Vanhin eurooppalainen kulttuuri on todellakin sekoitus itämaista ja sitä, joka sanottiin kreikkalaiseksi, helleniseksi. Kreikkalaiset loivat 700 – 600 -luvulla kukoistavan kulttuurin filosofeineen ja matemaatikkoineen. Kulttuuri levisi ympäri Välimeren piirin, Vähän Aasian rannoille idässä ja lännessä Italiaan ja Espanjaan. Kreikkalaiset eivät muodostaneet suurta valtakuntaa, vaan lukuisia kaupunkivaltioita, poliksia. Poliksilla oli erilaisia hallintotapoja, yksi demokratia. Sen idea oli aivan vieras Egyptin faaraoiden tai Persian suurkuninkaiden jumalallisina kaikkivaltiaina hallitsemisissa suurissa valtakunnissa. Demokratiaa pidetään länsimaisena ja yksinvaltaa itämaisena.

400-luvun alussa Ateenan johtamat kreikkalaiset torjuivat Persian suurvallan hyökkäyksen: Euroopan kulttuuri ei muuttunut itämaiseksi. Persialaissotien jatkumona voi pitää puolikreikkalaisen Aleksanteri Suuren hyökkäystä Persiaan 300-luvulla. Syntyi Persiaakin suurempi valtakunta, jossa kreikkalainen kulttuuri sai aineksia itämaisesta ja päinvastoin: kulttuuria sanotaan hellenistiseksi. Valtakieli ja kirjaimisto, arkkitehtuuri ja taiteet tulivat Kreikasta, mutta yhteiskuntajärjestys ja uskonto omaksuivat paljon itämaista, kuten jumalkuninkuuden.

Läntisellä Välimerellä pieni Rooman kaupunkivaltio Keski-Italiassa alkoi määrätietoisesti valloittaa ympärillään olevien kansojen maita, alistuen vähitellen koko Italian, sitten lännessä foinikialaisen Karthagon ja idässä hellenistiset kuningaskunnat, ensin Balkanilla, sitten Etu-Aasian ja lopuksi, vähän ennen ajanlaskumme alkua Egyptin.

Syntyi siihen asti suurin valtakunta, rajoina lännessä Atlantti, pohjoisessa Rein ja Tonava, idässä Euftrat ja etelässä Sahara. Imperiumi kukoisti komeimmillaan kahdella ensimmäisellä jälkikristillisellä vuosisadalla. Sen kulttuuri, roomalais-hellenistinen, jonka tunnemme antiikin kulttuurina, oli sekoitus vanhaa tasavaltalaista Roomaa ja kreikkalais-itämaista. Hallintokieli oli latina, jota kirjoitettiin meidän kirjaimillamme, mutta arvostettuna kulttuurikielenä säilyi kreikka. Roomalaiset olivat uskonnollisesti suvaitsevaisia, kunhan kaikki tunnustivat yhteisen keisarin palvonnan. Ensimmäinen keisari, kunnianimeltään Augustus, julistettiin kuoltuaan jumalaksi, ja siitä lähtien seuraajatkin ymmärrettiin jumaliksi, joilla oli valtuutus käyttää kaikkea valtaa.

Keisarinpalvonta ei ollut ongelma kuin yhdelle imperiumin kansalle: juutalaisille. Kun roomalaiset vaativat keisarinpalvontaa myös Palestiinan juutalaisvaltiossa, syttyi kaksi sotaa. Ne päättyivät juutalaisten perusteelliseen tappioon, Jerusalemin tuhoon ja juutalaisten hajottamiseen ympäri valtakuntaa. He sopeutuivat elämään kaikkialla, tärkeänä osana Euroopan kulttuuria, vain uskonnoltaan ympäristöstä erottuen.

Ennen juutalaisvaltion tuhoa oli Palestiinassa syntynyt uusi uskonto, josta tuli sitten eurooppalaisuuden varsinainen ydin. Juutalais-hellenistiseen Rooman vasallikuningaskuntaan syntyi noin vuonna 5 tai 7 ennen Kristusta Jeesus-niminen mies, joka alkoi opettaa oppia taivasten valtakunnasta tavalla, joka loukkasi juutalaisyhteisöä. Hänet surmattiin noin v. 30 ristiinnaulitsemalla. Joukko ”opetuslapsia”, apostoleja, jäi jatkamaan ylösnousseen Kristuksen opin levittämistä.

Vuonna 48 pidettiin Jerusalemissa apostolien kokous, jolla oli iso merkitys. Paavali ja Pietari ottivat yhteen siitä, pitikö kristityn noudattaa juutalaisten lakeja, kuten ympärileikkausta. Paavali voitti: ei tarvinnut. Kristinusko lakkasi olemasta juutalaisuuden lahko ja muuttui uudeksi uskonnoksi, joka levisi nopeasti ympäri valtakuntaa ja pian sen rajojen ulkopuolellekin. Olen varma, että ympärileikkaamisvaatimuksesta luopuminen helpotti uuden uskonnon etenemistä. Tuskin suomalaisiakaan olisi niin helposti saatu Kupittaaan lähteelle, jos ennen kastamista pappi olisi veitsi kourassa käskenyt avaamaan housunnapit.

Rooma yritti turhaan tukahduttaa kummallisen itämaisen lahkon, joka ei kuoleman ja kidutuksen uhallakaan suostunut palvelemaan keisaria jumalana. Keisarit joutuivat antamaan myöten. Keisari Theodosius julisti vuonna 380 kristinuskon ainoaksi sallituksi uskonnoksi. Vainottu kirkko muuttui vainoojaksi, ja antiikin pakanuus väistyi ensin syrjäisiin kyliin – siitä tulee nimi paganus, kyläläinen – ja kuoli pois.

Kristinusko hapatti hellenistisen kulttuurin. Eurooppalaisen kulttuurin ydinasioihin kuuluvat pysyvästi hellenistinen maallinen ja kristittyjen hengellinen perintö, Ateena ja Jerusalem, tiede ja uskonto.

Roomakaan ei ollut ikuinen. Se jakautui vuonna 395 kahtia Länsi- ja Itä-Rooman keisarikuntiin. Länsi-Rooma sortui jo 400-luvulla pohjoisesta tulleiden germaanien kansainvaellusten jalkoihin ja jakautui useisiin kuningaskuntiin. Itä-Rooma, jonka keisarit pitivät itseään Rooman sorruttua valtakunnan oikeina perijöinä, joutui 600–700 -luvulla uuden uskonnon innostaman valloittajan, *islamilaiden* arabien hyökkäyksen kohteeksi ja menetti pääosan alueistaan, Etu-Aasian ja Pohjois-Afrikan. Euroopan puolelle islam ei päässyt kuin Espanjaan ja Sisiliaan. Lännessä sen torjuivat kristinuskon omaksuneet germaaniset frankit, idässä Konstantinopolin muurit. Islamin torjumista

voi verrata Euroopan tulevaisuuden kannalta Persian torjumiseen tuhatkunta vuotta aikaisemmin. Välimeri, joka oli ollut eurooppalaisen kulttuurin sisämeri, tuli sen eteläraja.

Alueeltaan pienentyneen Euroopan kulttuurissa korostuivat läntiset elementit. Rooma haastoi Konstantinopolin, ensin hengellisesti ja sitten maallisestikin. Rooman paavit alkoivat pitää itseään kristikunnan uskonnollisina johtajina ja lopulta maallisten hallitsijain yläpuolella olevina Kristuksen sijaisina maan päällä. Suurimman germaanikansan frankkien kuningas kruunautti itsensä vuonna 800 Rooman keisariksi. Konstantinopolissa hallitseva keisari ei Kaarle Suuren keisariutta tunnustanut, mutta realiteetiksi se jäi.

Sekin jäi realiteetiksi, että Konstantinopolissa keisari oli patriarkan yläpuolella, ei hänen rinnallaan, kuten lännen keisarit ja paavit. Läntiseen roomalais-germaaniseen Eurooppaan kuului jaettu valta, toisaalta hengellisen ja maallisen kesken ja toisaalta kuninkaan ja hänen vasalliensa kesken, itäiseen kuului cesaropapismi ja Jumalasta lähtevä yksinvalta.

Kun kansainvaellukset – viimeisinä slaavien, viikinkien, unkarilaisten – olivat 900-luvun lopulle tultaessa rauhoittuneet, oli syntynyt se kahden kulttuurin Eurooppa. Suomeen Eurooppa astui molemmissa muodoissaan.

II.

Milloin suomalaisten esi-isät ovat tulleet alueelle, jotka nyt kutsumme Suomeksi, on monia teorioita. Yhden mukaan esi-isämme ovat olleet Suomessa ”aina” eli tulleet sulavan mannerjään reunaan seuraten. Volgan mutkan teoria on horjunut, mutta selvää on, että suomensukuisia kieliä puhuvia ihmisiä oli Venäjällä ja Baltiassa ennen kuin slaaveja sinne muutti.

Kristikunta jakautui kahtia vuonna 1054, kun Rooman paavi ja Konstantinopolin patriarkka julistivat toisensa kirkonkiroukseen. Se vahvisti Euroopan puolikkaiden eriytymistä toisistaan. Kun Suomi uudelle vuosituhannelle siirryttäessä kohtasi Euroopan, se kohtasi molemmat.

Suomen lopullinen liittyminen osaksi Eurooppaan kehittyneitä kulttuuri- ja talousaluetta tapahtui lännen ja idän kilpailun merkeissä, ns. ristiretkiaikana, 1100-luvulta 1300-luvulle.

1000-luvun ensimmäisellä vuosisadalla varsinkin kristikunnan läntinen puolikas voimistui väkimäärässä, taloudessa ja tekniikassa. Sen voima riitti ekspansioon. Arabien suuri valtakunta oli hajonnut pienemmiksi ja islam joutui puolustuskannalle sekä lännessä, Espanjassa että idässä, jossa Bysantti otti menetyksiään takaisin. Kun muslimit estivät kristilliselle kulttuurille tärkeät pyhiinvaellukset Palestiinan pyhille paikoille, käynnistyi pari vuosisataa kestänyt sotajakso, jossa läntinen kristikunta laajensi reviiriään sekä islamin maille että pohjoisille pakana-alueille. Retket Palestiinaan johtivat 1095 Jerusalemin valtauksen ja väliaikaiseiksi jääneiden ”latinalaisten” valtioiden syntyyn, mutta myös Bysantin ratkaisevaan heikkenemiseen ja itäisen kirkon painopisteen siirtymiseen pohjoisempaan, Kiovan Rusiksi sanottuun valtakuntaan, johon kuului myös pohjoinen kauppatasavalta Novgorod.

Lännen kirkko laajensi reviiriään lähetystyöllä Skandinaviaan ja läntisempien slaavikansojen keskuuteen. Päävastuun kantoivat saksalaiset, sekä keisarit että kirkko. Hampuri-Bremenin lähetyshiippakunta kristillisti Tanskaa, Norjaa ja Ruotsia. Paavien kannustamat Saksan keisarit laajensivat omaa ja läntisen kristinuskon reviiriä itään. Elben ja Oderin väliset alueet

saksalaistuivat, Puolasta ja tshekkien Böömistä tuli samanlaisia kristillisiä kuningaskuntia kuin vähän aikaisemmin Unkarista.

1100-luvulla alkoi lännen ja idän kirkkojen kilpailu Euroopan viimeisten pakanakansojen, Itämeren alueella asuvien kääntymisessä kristinuskoon. Asialla olivat paavien legaattien innostamat vastakääntyneiden Skandinavian kuningaskuntien kuninkaat ja saksalaiset. Tanskalaiset operoivat etupäässä Suomenlahden eteläpuolella, ruotsalaiset sen pohjoispuolella ja saksalaiset etelämpänä, Preussissa ja Baltiassa. Tanskalaiset ottivat haltuunsa pohjoisimman Viron, saksalaiset aluksi Preussin ja Liivinmaan. Paavi Innocentius III julisti 1215 Liivinmaan, jota kutsuttiin Maarianmaaksi, kuuluvaksi Pyhään Saksalais-Roomalaiseen keisarikuntaan. Kun Tanska myi 1346 Viron Saksalaiselle ritarikunnalle, Roomalais-saksalainen keisarikunta ulottui Suomenlahden etelärannalle saakka.

Suomen suurin kysymys keskiajalla oli, olisiko se länttä vai itää, mutta myös, pohjolaa vai Keski-Eurooppaa. Kaikki olivat periaatteessa mahdollisia. Kaikissa valinta oli onnekas.

Suomeen suuntautui ristiretkiksi sanottuja sotaretkiä paitsi Ruotsista – kouluopetuksesta muistamme kolme – myös ainakin kaksi tanskalaisten tekemää, yksi saksalaisten, mutta myös parikymmentä Novgorodista, venäläisten ja heidän ortodokseiksi kastamiensa liittolaisten karjalaisten tekemää. Kehotuksia ja valtuutuksia antoivat paavit, milloin Ruotsin tai Tanskan kuninkaille ja piispoille, milloin Baltian ritareille. Vastapuoli, Novgorod, soti yhtä tehokkaasti. Suomalaisten pakanaus alistui, viimeisen kerran vanhan uskon puolesta hämäläiset 1239.

Vähitellen Ruotsi pääsi voitolle myös Novgorodista, jota mongolien hyökkäyksiin 1200-luvulla heikensi. Pähkinäsaaren rauha 1323 jakoi Suomen siten, että enemmistö suomalaisista tuli Ruotsin ja roomalaiskatolisen kirkon valtaan ja vain itäisin heimo, karjalaiset, Novgorodille. Taistelut eivät kokonaan tauonneet, mutta Ruotsin omistus ja sen myötä pohjoismainen yhteiskuntajärjestys vakiintui suurimmassa osassa Suomea.

Siinä oli oleellinen ero sekä itään että etelään verrattuna: talonpojat pysyivät henkilökohtaisesti vapaina ja omistivat perinnöllisesti maan, josta suorittivat veronsa kruunulle ja kirkolle, kun taas Suomenlahden eteläpuolella alkoi alue, jolla vallitsi maaorjuus. Itäraja oli tärkeämpi kulttuuriraja, mutta aika iso oli etelärajakin.

III.

Pohjoismainen yhteiskuntajärjestys, maallinen ja kirkollinen, vakiintui myöhäiskeskiajalla ja se piti poliittisesti puolensa sekä saksalaista mahtavaa kauppaliittoa Hansaa että venäläisiä vastaan, myös kolme kuningaskuntaa yhdistäneen, vaikkakin rikkinäisen Kalmarin unionin ansiosta. Idän painetta lisäsi 1400-luvun lopulla Novgorodin joutuminen Moskovan suuriruhtinaiden valtaan, mutta itärajan lukko Viipuri kesti useammankin hyökkäyksen. Moskovankin pääkiinnostus suuntautui itään ja etelään, mongolimahdin perillisten tataarien kaanikuntien torjumiseen ja nujertamiseen. Parisataavuotinen mongoliherruus vahvisti venäläisyydessä ”itämisiä” elementtejä, kuten tsaarien jumalallista yksinvaltaa. Kiovan hävitys siirsi Venäjän kulttuurisen ja poliittisen painopisteen Moskovaan, Dniepriltä Volgalle.

Venäjä joutui sammuttua vuosikymmeniksi sekasortoon 1600-luvun alussa. Ruotsi kykeni työntämään itärajaansa kauemmas, niin että 1600-luvun alussa Venäjä eristettiin kokonaan Itämerestä. Puola ja Liettua yhdistyivät 1300-luvulla valtavan suureksi yhteisvaltioksi, joka ulottui Karpaateilta ja Itämereltä lähes Moskovaan. Turkkiilaisten valtaan joutuneen Konstantinopolin perillisenä, kolmantena Roomana itseään pitävä Moskova oli islamilaisten ja katolisten puristuksessa.

Uuden ajan taitteessa Eurooppa joutui uuden mullistuksen kouriin. 1500-luvun alussa käynnistyi protestanttinen uskonpuhdistus. Alkoivat runsaan vuosisadan jatkuneet uskonsodat, joissa oli kysymys katolisuuden ja protestanttisuuden taistelusta, mutta myös Euroopan mahtavimpien dynastioiden, Habsburgien ja Bourbonien vallanjoosta. Läntinen kristikunta jakautui pysyvästi kahtia: suurempi osa jäi katoliselle kirkolle, pienempi omaksui protestanttisen muunnoksen.

Suomelle reformaatio merkitsi paljon muutakin kuin uskonopin uudistumista. Ruotsi erosi Tanskan johtamasta pohjoismaisesta unionista erilliseksi kuningaskunnaksi, jonka hallitsijaksi tuli Kustaa Eerikinpoika Vaasa. Unionin hajoaminen oli prosessi, jossa Suomenkin johtavat miehet, linnanisännät ja piispat, horjuivat unionin ja Ruotsin välillä. Kustaan voitettua Ruotsin ote itäisistä maakunnistaan lujittui, veronkantoa tehostettiin ja kirkkoa köyhdytettiin ja nöyrytettiin.

1500-luvun puolivälissä Baltian ritarikuntajärjestelmä romahti. Sen perinnöstä soti neljä valtiota: katolinen Puola, ortodoksinen Venäjä ja luterilaiset Tanska ja Ruotsi. Suurimman osan Baltiasta sai suurin ja väkirikkein, Puola. Tanskalle jäi Saarenmaa, Ruotsi sai pohjois-Viron, Venäjä jäi ilman.

Kustaa Vaasan toinen poika, Suomen herttua Juhana, oli nainut Puolan kuninkaan sisaren Katariina Jagellonikan, ja heidän poikansa Sigismund peri enonsa kuoltua Puolan kruunun. Juhanan kuoltua Sigismundista tuli myös Ruotsin kuningas. Oli syntymässä valtava valtakunta, joka ulottuisi melkein Jäämereltä melkein Mustalle merelle, Skandien vuorilta Moskovan porteille.

Ongelmaksi muodostui uskonto. 1500-luvun puolimaissa oli katolinen kirkko käynnistänyt ns. vastauskonpuhdistuksen. Sen tärkeimmät poliittiset mahdit olivat Saksan ja Espanjan Habsburgit, mutta myös Puola. Sigismund Vaasa kasvatettiin enonsa hovissa katoliseksi, eikä hänellä ollut aikomusta uskontunnusta vaihtaa. Tätä käytti hyväkseen Kustaa Vaasan nuorin poika herttua Kaarle. Ruotsissa syttyi sisällissota, jonka osa oli meidän Nuijasotamme. Kaarle voitti, Ruotsista ei tullut katolista eikä Puolan suurvallan osaa.

Ruotsin sisällissota talonpoikaikapinoineen ja Sigismundin puolelle asettuneiden aatelisten joukkomestaukssinbeen oli Suomelle tuhoisa. Tärkeämpää kuitenkin oli, että Ruotsi ja Suomi sen osana pysyi pohjoismaana, eikä keskieuropalainen feodalismi tullut tänne.

1600-luvun alussa käynnistyivät sodat, jotka johtivat Ruotsin suurvallaksi: sekasortoon joutunut Venäjä eristettiin merestä, Puolalta valloitettiin Liivinmaa Väinäjokea myöten ja lopuksi 30-vuotisessa sodassa alueita Pohjois-Saksassa. Saksan sotaan Ruotsi sekaantui, kun Ranska ensin välitti rauhan sen ja Puolan kesken ja sitten, sodan uhattua päättyä katolisten voittoon, liittyi siihen Ruotsin rinnalle. Ruotsi ja Ranska pelasivat sitten yhteen ja olivat 30-vuotisen sodan ja suuren Espanjan perimyssodan ja suuren Pohjan sodan välisenä aikana Euroopan mahtivaltakunnat.

Suurvalta oli Ruotsin ja Suomen asukkaille raskasta aikaa. Vähäväkisen valtakunnan voimavarat eivät sen ylläpitämiseen riittäneet ja päädyttiin katastrofiin, Suuren Pohjan sotaan. Sitä käytiin rinnakkain Espanjan perimyssodan kanssa, eikä Ranskasta riittänyt nyt tukea pohjoiselle liittolaiselleen. Suomi kärsi eniten, koska se joutui Venäjän miehittämäksi - Iso viha kertoo miehityksen tuhoisan luonteen. Pietarin perustaminen uudeksi pääkaupungiksi vaikutti Venäjän turvallisuusajatteluun pysyvästi – ja Suomen.

Aika Uudenkaupungin rauhasta 1721 Haminan rauhaan 1809 oli Suomessa ikään kuin väistämättömän odottelua: Ruotsin revanssiyritykset ensin 1740-luvulla ja sitten 1788-90 epäonnistuivat. Suomessa alkoi yleistyä käsitys, että Ruotsista ei ole puolustamaan sitä Venäjää vastaan.

Venäjä laajeni valtavasti 1700-luvun jälkipuoliskolla Turkin ja Puolan kustannuksella, Ruotsin voimat eivät kykenisi sitä torjumaan ainakaan ilman eurooppalaisia liittolaisia. Perinteisesti se oli Ranska, joka kuitenkin joutui 1789 suuren vallankumouksensa kouriin. Vanha liittosuhde Keski-Euroopan mahtivaltioon katkesi. Englanti ei kyennyt sitä korvaamaan, kun totuuden hetki koitti.

IV.

Historiallisen muutoksen Suomelle aiheutti mainittu mullistus Ranskassa, ensin vallankumous ja sitten Napoleon, joka palautti järjestyksen vallankumouksen kuohuttamaan maahan ja suuntasi sen kansallis-vallankumouksellisen innostuksen suurvaltapolitiikkaan. Napoleon oli sotilaallinen nero, joka voitti ”vanhan Euroopan” valtiot yhden toisensa jälkeen, liitti monia Ranskaan ja teki lopuista pakotettuja liittolaisia, lopuksi Venäjästäänkin. Vain Englanti oli saarellaan taipumaton.

Napoleon yritti kukistaa sen kauppasaarrolla, johon halusi pakottaa kaikki manner-Euroopan valtiot. Yksi kieltäytyi: Ruotsi. Napoleon sopi voittamansa Aleksanteri I:n kanssa Tilsitissä 1807, että Venäjä liittyy kauppasaartoon itse ja pakottaa siihen liittymään myös Ruotsin. Ruotsi ei suostunut, Venäjä valloitti Suomen ja erotti sen Ruotsista, johon Suomi oli kuulunut kuutisensataa vuotta.

Se oli toisaalta hyppy tuntemattomaan, toisaalta avasi suuria mahdollisuuksia. Jälkimmäiset osoittautuivat realistisemmiksi.

Risto Volanen on kirjoittanut erinomaisen kirjan ”Suomen synty ja kuohuva Eurooppa” (2017), joka kuvaa Suomen tietä itsenäiseksi tasavallaksi osana Euroopan historiaa. Sen kannessa on kaksi kuvaa: Bastiljin valtausta 1789 esittävä ja valokuva Svinhufvudin itsenäisyyssestausta. Se kertoo upeasti, kuinka riippuvaisia suomalaiset olivat maailman – silloin Euroopan – mahtajien sopimuksista ja ratkaisuista, mutta joita he osasivat niihin taitavasti mukautuen hyödyntää kansakunnan menestykseksi.

Se että Suomi sai autonomian, oli toisaalta hyvän onnen – Aleksanteri I eli liberaalia vaihettaan ja halusi tyytyväisen kansan – ja toisaalta muutaman aatelismiehen ja oppineen viisaissa päätöksissä. Suomesta tuli valtio, jota suomalaiset hallitsivat ruotsin kielellä, pohjoismainen ”läntinen” yhteiskunta itäisen suurvallan osana.

Aleksanterin valitsema ja suomalaisten hyväksymä linja oli oikea. Kun Napoleon hyökkäsi Venäjälle, suomalaiset pysyivät rauhallisina. Toinen koetus oli 1830, kun Puola nousi kapinaan,

seuraava Euroopan hullu vuosi 1848 ja sitten Krimin sota 1853-56 sekä Puolan uusi kapina 1863. Kaikissa suomalaiset pysyivät lojaaleina keisarille. Vain jotkut ylioppilaat nostelivat maljoja puolalaisille, Oolannin sodassa rannikkoja polttelevat britit ja ranskalaiset koettiin suomalaistenkin vihollisiksi, ja 1863 Puolan kapinan kukistamiseen osallistui myös suomalaisia.

Uskollisuus kannatti. Aleksanteri II salli säännöllisen valtiopäivätyöskentelyn. Oman rahan myötä syntyi oma kansantalous, syntyivät puolueet ja kansalaisyhteiskunta. Laajan autonomian omanneesta Puolan kuningaskunnasta tuli Veikselin kuvernementteja, Suomen suuriruhtinaskunnan autonomia vahvistui.

Oli ilman muuta onnekasta, että Suomi siirtyi Ruotsilta Venäjälle 1809. Ruotsin yhteydessä Suomi oli vain joukko Ruotsin maakuntia, nyt siitä tuli valtio omine keskushallintoineen ja sitten edelleen emämaata edistyneempi yhteiskunta.

Kansallinen ja kielellinen herääminen olisi varmasti tapahtunut Ruotsinkin yhteydessä – Herder vaikutti koko Euroopassa – mutta olisiko syntynyt samanlaista tarvetta kuin Venäjän yhteydessä, on vaikea kysymys. Ruotsi oli samanlainen, eikä erottumisen tarvetta ollut samalla tavalla kuin erilaisen Venäjän yhteydessä. Suomen kielen aseman ja suomenkielisen kulttuurin vahvistamiseen Venäjä suhtautui myönteisemmin kuin Ruotsi mitä ilmeisimmin olisi tehnyt, tekihän se eroa Ruotsiin ja skandinavismiin. Suomalainen puolue oli lähtökohtaisesti uskollisempi kuin ruotsalainen ”viikinkeineen” ja ”itäruotsalaisuoksineen”.

On vaikea sanoa, voiko kansallismielisyyden vahvistumista Venäjällä pitää onnellisena tapahtumana Suomelle. Tietyllä tavalla kyllä: autonomian loukkaukset, jotka täydellä voimallaan käynnistyivät Helmikuun manifestilla 1899, loivat suomalaisille motiivin vastarintaan ja lopulta tavoittelemaan irrottautumista imperiumista.

Sortokaudet eivät alkaneet siksi, että Venäjä olisi yhtäkkiä huomannut, että suomalaisten autonomia oli kiusallinen, vaan siksi, että se huolestui kaikkien läntisten rajamaitensa – paitsi Suomen myös Baltian ja Puolan, lojaalisuudesta. Yhtenäistämistoimet koskivat muitakin kuin Suomea. Syy oli ulkoinen: Pietarissa reagoitiin siihen, mitä tapahtui lännessä.

Euroopan tasapaino, joka oli rakennettu Wienin kongressissa, oli järkkynyt Krimin sodassa vain väliaikaisesti. Nyt se järkkyy tavalla, joka vaikutti Suomeen negatiivisesti. Saksa yhdistyi Preussin johdolla 1871. Saksa voitti perusteellisesti arkkivihollisensa Ranskan, maksatti sillä suuret korvaukset, mikä käynnisti mahtavan taloudellisen nousun. Saksa nousi kerralla Euroopan mahtavimmaksi valtakunnaksi. Sitä pelättiin lännessä ja idässä, jotka lopuksi liittoutuivat ja ensimmäisessä maailmansodassa voittivat Saksan.

Jos ensimmäisen suuren käänteen Suomen historiassa aiheuttivat Rooman paavit, toisen Luther, kolmannen Pietari Suuri, neljännen Napoleon, viidennen aiheuttaja oli Bismarck.

V.

Venäjä heikkeni sisäisesti 1900-luvulle siirryttäessä. Se jäi teknis-taloudellisesti jälkeen lännessä. Tsaarinvaltaa uhkasi vallankumouksellinen liikehdintä. Yritys parantaa yhtenäisyyttä sodalla - vanha kikka – päättyi katastrofiin ja päinvastoin vallankumouksellisuuden vahvistumiseen niin,

että yksinvallan oli annettava periksi. Kuohuntaa rauhoitettiin perustamalla 1905 kansanedustuslaitos, duuma.

Suomessa tätä ensimmäistä vallankumousta seurasi lyhyt, mutta tulevaisuuden kannalta äärimmäisen tärkeä hengähdystauko. Autonomia palautettiin, ja otettiin uusi arvokas askel, kun toteutettiin radikaali eduskuntauudistus.

Iloa ei kauaa jatkunut, kansanvallalla ei leikitty enempää Venäjällä kuin Suomessakaan, taantumus ja yksinvalta Venäjällä, autonomian loukkaukset Suomessa palasivat.

Vaikka toinen sortokausi oli entistä ankarampi, Suomi oli valmiimpi tarttumaan tilaisuuteen, kun maailmansota sen tarjosi. Vaikka eduskunta ei ollut juuri edistynyt reformilakihankkeissa, jo se, että uudistettu edustusrakenne oli olemassa, oli merkityksellistä. Melkein huvittavaa on, että keskellä maailmansotaa, 1916, Suomessa pidettiin eduskuntavaalit, joissa sosialistit saivat enemmistön. Ei sillä silloin ollut väliä, koska eduskuntaa ei kutsuttu koolle, mutta vuoden päästä sitäkin enemmän.

Elokuussa 1914 syttyi sota, johon kietoutuivat melkein kaikki Euroopan maat. Saksaa ja sen heikkoja liittolaisia vastaan syntyneeseen liittokuntaan, ympärysvaltioihin, liittyi myös Venäjä. Suomessa oli kaksi mahdollisuutta suhtautua sotaan: tuttu lojaalisuus keisarille tai liittoutuminen sen vihollisten, sisäisten ja ulkoisten, kanssa – sama jako, joka oli jakanut suomalaisia myöntövyys- ja perustuslailliseen linjaan sortokausien aikana.

Aluksi voitolle pääsi edellinen. Saksa koettiin Suomenkin viholliseksi ja venäläisten sotaponnistuksia haluttiin yleisesti tukea. Oma sotaväki oli lakkautettu, mutta noin 600 miestä hakeutui vapaaehtoisina Venäjälle upseerikoulutukseen, Pietarin junkkarikouluun. Vapaaehtoisia toivottiin virtaavan Venäjän armeijaan, muun muassa Mannerheim kävi 1916 synnyinmaassaan kehottamassa suurin joukoin liittymään yhteiseen taisteluun. Ajatuksena oli saada kiitolliselta keisarilta palkkioksi autonomian palautus. Mutta toinen vaihtoehto, liittoutuminen tsaarin vihollisten kanssa, oli aluksi harvojen salaista puuhaa. Jääkäreiksi Saksaan lähti kaksi kertaa useampi kuin Venäjän armeijaan, mutta vielä keväällä 1917 yhteistoimintalinjalla oli enemmän kannatusta kuin irtautumislinjalla.

Suomalaiset iloitsivat tsaarin kaatumisesta yhtä vilpittömästi kuin venäläiset. Vapaa Suomi vapaan Venäjän – kesällä 1917 tasavallaksi julistetun – kanssa yhdessä oli muutaman kuukauden unelma, johon uskottiin. Toisin kävi.

Bismarckin käynnistämää muutosta seurasi sen prosessin päätös, jonka päähenkilö oli Lenin. Kyllä hän vaikutti – tai tuli vaikuttaneeksi – Suomen kohtaloihin onneikkaasti. Toki häntä ohjaili Saksa niin kauan kuin se oli voimissaan. Enempää Lenin kuin Saksa eivät halunneet sellaista Suomea, joka syntyi, mutta kumpikin teki kannaltamme hyviä päätöksiä.

Jo porvarillinen vallankumous Venäjällä maaliskuussa johtui paljolti suurista tappioista maailmansodassa. Väliaikainen hallitus yritti jatkaa sotaa, minkä vuoksi Saksan sodanjohto edisti Venäjän vallankumouksen jatkumista lähettämällä Pietariin Leninin. Keino tepsii, Lenin teki vallankaappauksensa ja bolševikit taipuivat rauhaan, joka sisälsi valtavia menetyksiä Saksan hyväksi. Siihen sisältyi myös vaatimus luopua läntisistä rajamaista, joista Saksa suunnitteli vasallivaltioiden vyöhykettä itsensä ja Venäjän väliin. Yksi niistä oli Suomi.

Suomessa oli pidetty lokakuussa 1917 eduskuntavaalit, joissa porvarillinen enemmistö palasi. Muodostettiin senaatti, joka otti ohjelmaansa maan itsenäiseksi tekemisen Venäjän suostumuksetta. Bolevikkihallitusta, jonka edustajat olivat yllyttäneet Suomen sosialisteja seuraamaan esimerkkiään ja ottamaan vallan käsiinsä marraskuun suurlakkopäivinä, ei Svinhufvudin porvarihallitus halunnut tunnustaa pyytämällä siltä tunnustusta joulukuun 6. 1917 eduskunnan vahvistamalle itsenäisyysjulistukselle. Ulkomaitten tunnustuksia itsenäisyydelle ei kuitenkaan herunut ennen kuin Venäjä olisi sen ensin tunnustanut.

Saksa piti Leninin hallitusta Venäjän laillisena hallituksena. Saksan käskystä vastahakoinen Svinhufvud matkasi Pietariin hakemaan tunnustusta ja sai sen vastahakoiselta Leniniltä, jolta Saksa oli hankkinut lupauksen tunnustaa, jos pyydetään. Sitten tunnustuksia tuli lisää, ensin Saksa, sitten Ruotsi ja pian uusia, joukossa ympärysvaltat Ranska.

Tammikuun lopulla Suomessa alkoi lyhyt julma sisällissota, jota voi sanoa vapaussodaksikin, koska toisin päättyessään se olisi johtanut paluuseen Venäjän yhteyteen. Saksa joudutti sodan loppua lähettämällä keväällä Suomeen vahvan divisioonan. Ympärysvalltoissa Suomi tulkittiin Saksan miehittämäksi maaksi, ja kenraali kreivi von der Goltz käytti valtuuksia, jotka olivat hyvin lähellä venäläisen kenraalikuvernöörin käyttämiä. Vasallisuhte oli tarkoitus varmistaa tekemällä Suomesta saksalaisen ruhtinassuvun hallitsema kuningaskunta. Ankarat hallitusmuototaistelut, jossa silloin vielä pieni maalaisliitto näytteli ensi kerran tärkeää osaa Suomen politiikassa, oli väistämättä kääntynyt monarkistien voitoksi. Vasta Saksan länsirintaman luhistuminen ja antautuminen marraskuussa 1918 käänsi tapahtumien suunnan Suomessa.

Venäjän tappio Saksalle, mutta myös Saksan tappio länsiliittoutuneille olivat Suomelle onnenpotkuja. Lännelle riitti saksalaismielisen hallituksen korvaaminen sille myönteisellä, joka nautti vaaleissa valitun eduskunnan luottamusta. Kevään 1919 vaaleissa, joihin sai osallistua myös sisällissodassa lyöty sosiaalidemokraattinen puolue, tasavaltalaiset puolueet saivat suuren voiton. Vastahakoinen valtionhoitaja Mannerheim joutui myöntymään tasavaltaan, ei ryhtynyt vallankaappaukseen, johon häntä houkuteltiin, vaan asettui ehdokkaaksi presidentiksi, mutta hävisi Ståhlbergille ja vetäytyi vuosikymmeneksi julkisista tehtävistä.

VI.

Maailmansotien välinen aika on kausi, jolloin suomalaiset tekivät ratkaisevimmat maan kohtaloihin vaikuttaneet päätökset itse. Hakeuduttiin läntisten voittajavaltioiden muodostamaan Kansainliittoon, joka hiljalleen laajeni. Opeteltiin demokratiaa ja puolueiden välistä yhteistyötä, hallitukset vaihtuivat vähintään vuosittain. Maailmansodan jälkeinen jälleenrakennusbuumi loi noususuhdanteen, joka vaurastutti köyhää maata: puhuttiin 1920-luvun hyvistä vuosista. Sisällissodan haavatkin alkoivat umpeutua, ja kokeiltiinpa sosialistihallitustakin. Venäjä oli heikko ja vaikka se parhaansa mukaan tuki revanssia hakevaa äärivasemmistoa, jäi kommunistien kannatus enimmilläänkin toiselle kymmenelle prosentille.

Demokratia kesti Suomessa, eikä etelämpänä seurannutta kuohuntaa seurattu. Sodan voittajavaltioihin kuulunut Italia siirtyi fasistiseen diktatuuriin heti 20-luvun alussa. Kun Amerikasta alkanut suuri talouslama järkytti yhteiskuntaa 30-luvun taitteessa, sai fasismi joukkokannatusta Suomessakin. Demokratia kuitenkin kesti. 1930-luvun lopun lähestyessä tehtiin vielä ratkaisevan tärkeä sisäpoliittinen sopimus demokraattisen keskustan ja demokraattisen vasemmiston välillä.

Toisen maailmansodan Suomi kohtasi punamultahallituksen johtamana, varsin yhtenäisenä yhteiskuntana. Pidän talvisodan ihmeen tärkeimpänä selittäjänä punamultayhteistyötä.

Seuraavat Suomea järjestyttäneet päätökset tehtiin kaukana Suomesta. Saksa oli muuttunut oikeistodiktatuuriksi 1933, Venäjä oli bolševikidiktatuuri. Toistensa arkkiviholliset Hitler ja Leninin yksinvallan perinyt Stalin sopivat syksyllä 1939 reviiirijaosta, joka koski Suomeakin. Alkoi toinen maailmansota, edellistä laajempi ja raaempi. Suomen vaiheet siinä ovat tunnettuja, enkä niitä kertaile. Pikkuvaltio taiteili ja taisteli ja selviytyi hengissä.

Hitlerin vastaisen koalition johtajat sopivat ensin Teheranissa ja sitten Jaltalla Euroopan reviiirijaosta sodan jälkeen. Siinä jaossa Suomi tuli kuulumaan Stalinin reviiiriin. Kuinka suhde järjestettäisiin, olisi suomalaisten ja venäläisten välinen asia. Ensin onnistunut torjuntataistelu ja sitten onnistunut puolenvaihto ja siirtyminen yhtenäisenä rauhan kannalle mahdollistivat demokraattisen järjestyksen säilymisen. YVA-sopimus oli ytimeltään sotilassopimus, mutta Paasikivi ja varsinkin Kekkonen tulkitsivat sen ystävyyspuolta painottaen ja jälkimmäinen tohti puhua puolueettomuudestakin, olihan siinä ”Paasikiven diktaattina” maininta Suomen oikeudesta pysytellä suurvaltain ristiriitojen ulkopuolella. Puolueettomuus ei ollut symmetristä, mutta parasta mikä oli saavutettavissa, se oli.

Suuret määräsivät ison linjan, säätelystä kantoivat vastuun suomalaiset, ja hyvin kantoivatkin Neuvostoliiton surkeaan loppuun saakka. Täällä puhuvat valtio-oppineet viimeisistä ajoista, kuinka Suomi on elänyt kylmän sodan jälkeisessä Euroopassa ja luullakseni, kuinka sen tulisi elää nyt, kun kahtiajako näyttää palanneen ja taas ollaan idän ja lännen rajalla, selkeämmin kuin ennen lännen osana.

Tässä oli yhdenlainen kertomus Suomesta Euroopassa, tapahtumaketjusta, jonka tuloksena suomalaisia sanotaan Euroopan onnellisimmaksi kansaksi.